

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

**АРХЕОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ
2017**

Головний редактор
БОЛТРИК Юрій Вікторович, канд. іст. наук

Редакційна колегія
БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна, д-р іст. наук
ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, канд. іст. наук
ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович, д-р іст. наук, проф.
ІВАКІН Гліб Юрійович (†), член-кореспондент НАН України, проф.
КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна, канд. іст. наук
ЛИТВИНЕНКО Роман Олександрович, д-р іст. наук, проф.
МОЦЯ Олександр Петрович, член-кореспондент НАН України, проф.
ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович, д-р іст. наук, проф.
ПОТЄХІНА Інна Дмитрівна, канд. іст. наук
САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович, д-р іст. наук
СКОРИЙ Сергій Анатолійович, д-р іст. наук, проф.
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович, д-р іст. наук, проф.
ЧАБАЙ Віктор Петрович, член-кореспондент НАН України, проф.

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України

Прийм матеріалів:
Польовий комітет ІА НАН України
просп. Героїв Сталінграда, 12
м. Київ 04210
e-mail: adu.iananu@gmail.com
факс (044) 418-33-06

Виходить за підтримки
ВГО «Спілка археологів України»

А-87 Археологічні дослідження в Україні 2017 р. — Київ: ІА НАН України, 2019. — 390 с.
ISBN 978-617-7810-01-7

Видання є щорічником, який готується до друку Польовим комітетом Інституту археології НАН України. Містить інформаційні повідомлення про роботу археологічних експедицій поточного польового сезону.

Стане в нагоді науковцям, студентам і всім, хто стежить за розвитком сучасної української археологічної науки.

УДК 904(477)

В оформленні обкладинки використано фото курганів на правому березі р. Сіверський Донець нижче схилом від Бахмутської траси (Бахмутка) поблизу с. Довге Слов'яносербського р-ну Луганщини (з відео Є. Ланга для публікації: S. Telizhko, S. Hardy «In the Line of Fire: the Situation with Archaeological Objects in Eastern Ukraine») та фото фрагменту аттичного чорнофігурного кратеру кола Лідосу (див.: В. Крутілов, Д. Чистов «Роботи Березанської експедиції у 2016 р. (ділянка «О-Західний»)», с. 166, рис. 3).

ISBN 978-617-7810-01-7

© Інститут археології НАН України, 2019
© Автори статей, 2019

Редактор: О. О. Білинський; оформлення обкладинки: А. В. Панікарський; верстка: С. А. Горбаненко

Підписано до друку 7.05.2019 р. Формат 60 × 84 1/8. Папір офсетний.

Друк офсетний. Гарнітура Antiqua. Обл.-вид. арк. 47,7.

Ум. друк. арк. 45,4. Тираж 300 прим. Зам.

Інститут археології Національної академії наук України; 04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12; www.iananu.org.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

Тираж видруковано: ПП «Видавництво «Стародавній Світ»; тел.: (044) 599-34-43; e-mail: books@ancientry.org; www.ancientry.org

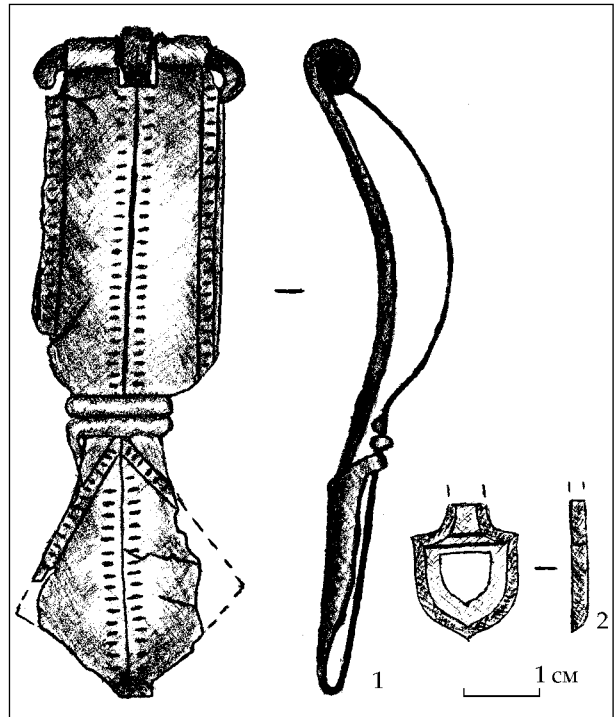
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3991 від 24.02.2011 р.

дві частини балкою, тальвег якої перпендикулярно впадає у заплаву р. Черемушанка.

Підйомний матеріал на поселенні Черемушна розподілений нерівномірно й утворює на поверхні окремі скупчення фрагментів кераміки та пісковика з слідами обпалу. Переважну більшість підйомного матеріалу становлять фрагменти стінок ліпних горщиків, що відносяться до пеньківської культури, проте на поселенні було виявлено два фрагменти стінок і один фрагмент ручки посудин черняхівської культури, 4 стінки сіроглиняного лощеного салтівського або пастирського глечика. Деякі знахідки (злиток свинцю, фрагмент злитку сурми, вишлеск бронзи, фрагмент пряслиця, виготовленого із стінки гончарного горщика) можуть свідчити про виробничу діяльність на даному поселенні. Серед особливих знахідок з підйомного матеріалу також слід відзначити фрагмент бортика глиняної сковорідки, фрагмент бронзової пластини та кременеву ножоподібну пластину.

У місцях найбільшого скупчення підйомного матеріалу на поселенні було закладено два шурфи розмірами 2 × 1 м кожний. Потужніший культурний шар виявився у шурфі 1 – 0,2–0,6 м. Із нього походять і датуючі речі. На глибині 0,3 м було знайдено латунну широкопластинчасту підв'язну шарнірну фібулу (рисунок: 1), датовану початком VII ст. На глибині 0,4 м виявлено фрагмент бронзової геральдичної бляшки поясного набору (рисунок: 2), які побутували у першій половині VII ст.

Таким чином, в ході археологічної розвідки у межах Валківського р-ну Харківської обл. на лівому березі річки Черемушанка було відкрито раніше невідоме поселення Черемушна, яке за наявним матеріалом можна зарахувати до пеньківської культури

Знахідки з поселення Черемушна: 1 – латунна підв'язна шарнірна фібула; 2 – фрагмент бронзової геральдичної бляшки поясного набору

і попередньо датувати першою половиною VII ст. Поселення Черемушна є першою ранньосередньовічною пам'яткою офіційно виявленою на території Валківського р-ну. На поселенні також були виявлені знахідки скіфського часу, черняхівської і салтівської культур, проте культурного шару вони не утворюють і є лише місцезнаходженням.

Проведення розкопок на даному поселенні в подальшому дозволить отримати більше інформації про культурний шар, забудову, господарську діяльність і уточнити хронологію пам'ятки.

Д. Следюк, В. Окатенко, І. Голубева, Г. Свистун

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНІЇ УКРІПЛЕНЬ НА ХАРКІВЩИНІ

Експедиція ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ «Слобідська археологічна служба» обстежила низку фортець Української лінії укріплень 1731–1735 рр. побудови, застосовуючи БПЛА (рис. 1). Аерофотозйомка здійснена за допомогою DJI Inspire 1 на камеру X-550. Усі

отримані знімки мають GPS-Glanas прив'язку центрів в системі координат WGS84. Це дало змогу загалом оцінити стан збереженості фортифікацій і виявити окремі нюанси побудови укріплень та дослідити їх у нерозривному зв'язку із ландшафтами.

Рис. 1. Фортеця Святого Петра, вигляд зі сходу

Українська лінія збудована для захисту від кримських татар і втратила військово-оборонне значення після спорудження в 1770 р. Дніпровської лінії. Як і всі оборонні лінії, що були зведені раніше і пізніше на різних ділянках порубіжжя, Українська лінія являла собою єдиний фортифікаційний комплекс, що потребував утримання в належному стані споруд, логістичного забезпечення необхідних життєвих потреб підрозділів тощо. Також означена лінія укріплень сприяла господарському освоєнню територій, які тепер були прикриті від небезпеки несподіваних татарських нападів. Безпосередньо оборона організовувалась з урахуванням тактики та стратегії супротивника та враховувала особливості місцевості і, насамперед, шляхів проникнення на територію, що бралася під захист. Тому, зокрема фортеці, влаштувалися в місцях високого ймовірного проникнення супротивника. Також безпосередньо в місцях перелазів — потенційно небезпечних точках вірогідного проникнення татар — споруджувались редути.

До нашого часу, незважаючи на інтенсивне руйнування Української лінії сучасною господарською діяльністю, фортифікаційні споруди загальною протяжністю близько 300 км ще збереглися на багатьох ділянках, але археологічно майже не вивчалися, хоча несуть потенційно велику інформаційну цінність відносно будівельної справи, побуту, хронології пов'язаних з нею об'єктів, динаміки колонізаційних процесів на прилеглих територіях та багатьох інших аспектів життєдіяльності того часу.

У цілому, були оглянуті 8 фортець, що розташовані на східній ділянці Української лінії.

Фортеця Святого Петра (до перейменування в 1738 р. *Донецька*) розташована в південній частині с. Петрівське Балаклійського р-ну Харківської обл. (рис. 1). Укріплення є крайнім зі сходу в системі оборони Української лінії. У топографічному відношенні фортифікації влаштовані на краю плато високого правого берега р. Беречка за приблизно 2 км від впадіння з лівого боку в р. Берека. На схід від фортеці лінія укріплень тягнеться на проміжку близько 2 км і закінчується редутом у місці броду через р. Сіверський Донець.

На сьогодні збереженість фортеці добра. Фортифікації в плані являють собою захищений за системою рів — вал квадрат, який — з урахуванням фортифікаційних елементів — складає розміри близько 200 × 200 м. Прохід до внутрішнього дворища фортеці влаштований в північній експозиції укріплення, яка знаходиться в тилловій частині відносно спрямованості Української лінії.

На кутах периметру збудовані бастіони. Простежується занижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика внутрішнього дворища з внутрішньої сторони валів, в периметрі бастіонів та в центральній частині фортеці. Дворище становить площу більше 1,4 га.

Фортеця Тамбовська (до перейменування в 1738 р. *Базова* або *Бузова при Бузовому плесі*) розташована за 1 км на північ від с. Мар'ївка Барвенківського р-ну Харківської обл. (рис. 2). У топографічному відношенні фортифікації влаштовані на плато лівого берега р. Берека, яка використовувалась в якості допоміжної перепони на шляху супротивника,

Рис. 2. Фортеця Тамбовська, вигляд з півдня

але була віддалена безпосередньо від периметру укріплень, розташованих на відкритій місцевості.

Нині збереженість фортеці добра. Фортифікації в плані являють собою захищений за системою рів – вал квадрат, який – з урахуванням фортифікаційних елементів – складає розміри близько 230×230 м. Прохід до внутрішнього дворища фортеці влаштований в північно-східній експозиції укріплення, яка знаходиться в тилловій частині відносно спрямованості Української лінії. Допоміжно фортеця має прибудовані перед валами і ровами південно-західної та південно-східної куртин рavelіни, які компенсували відсутність в безпосередній близькості від фортеці природніх перепон.

На кутах периметру збудовані бастіони. Простежується занижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика внутрішнього дворища з внутрішньої сторони валів, в периметрі бастіонів та в центральній частині фортеці. Дворище становить площу близько 1,4 га.

Фортеця Слобідська (до перейменування в 1738 р. *Лозова* або *Лузова при р. Лузова*) розташована за 0,6 км на схід від с. Лозівське Первомайського р-ну Харківської обл. (рис. 3). У топографічному відношенні фортифікації влаштовані на плато правого берега р. Лозовенька біля її впадіння в р. Берека, що створювало з двох сторін допоміжні перепони на шляху супротивника.

На сьогодні збереженість фортеці добра. Із південного заходу ще добре помітний роззораний відрізок лінії укріплень з реданами. Фортифікації в плані являють собою захище-

ний за системою рів – вал квадрат, який – з урахуванням фортифікаційних елементів – складає розміри близько 220×220 м. Прохід до внутрішнього дворища фортеці влаштований в північно-східній експозиції укріплення. Південно-західна куртина додатково захищена рavelіном. На кутах периметру збудовані бастіони. Простежується занижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика внутрішнього дворища з внутрішньої сторони валів, в периметрі бастіонів та в центральній частині фортеці. Дворище становить площу близько 1,4 га.

Фортеця Святого Михайла (до перейменування в 1738 р. *Киселівська при р. Кисель*) розташована за 1 км на захід від с. Михайлівка Первомайського р-ну Харківської обл. (рис. 4). У топографічному відношенні фортифікації влаштовані на краю плато правого берега р. Кисель біля її впадіння в р. Берека, що створювало з двох сторін допоміжні перепони на шляху супротивника.

На сьогодні збереженість фортеці добра. Фортифікації в плані являють собою захищений за системою рів – вал квадрат, який – з урахуванням фортифікаційних елементів – складає розміри близько 210×210 м. Прохід до внутрішнього дворища фортеці влаштований в північній експозиції укріплення. Південна куртина додатково захищена рavelіном. На кутах периметру збудовані бастіони. Простежується занижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика внутрішнього дворища з внутрішньої сторони валів, в периметрі бастіонів та в центральній частині фортеці. Дворище становить площу більше 1,2 га.

Рис. 3. Фортеця Слобідська, вигляд з північного заходу

Фортеця Святого Олексія (до перейменування в 1738 р. *Берецька*) розташована між м. Первомайськ і с. Олексіївка Первомайського р-ну Харківської обл. У топографічному відношенні фортифікації влаштовані на плато правого берега р. Берека.

На сьогодні збереженість фортеці добра. Фортифікації в плані являють собою захищений за системою рів – вал квадрат, який – з урахуванням фортифікаційних елементів – складає розміри близько 220×220 м. Прохід до внутрішнього дворища фортеці влаштований в північній експозиції укріплення. Південна куртина додатково захище-

на рavelіном. На кутах периметру збудовані бастіони. Простежується занижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика внутрішнього дворища з внутрішньої сторони валів, в периметрі бастіонів, в центральній та південній частинах фортеці. Дворище становить площу більше 1,5 га.

На території фортеці періодично проводяться фестивалі, для чого перекрито вхід, заасфальтовано доріжку до нього, облаштований подіум сцени та вкопано стовп по центру дворища.

Фортеця Єфремівська (до перейменування в 1738 р. *Троїцька, при Троїчатих буераках*)

Рис. 4. Фортеця Святого Михайла, вигляд з півдня

Рис. 5. Фортеця Святої Параскеви, вигляд з південного сходу

розташована на східній околиці с. Єфремівка Первомайського р-ну Харківської обл. У топографічному відношенні фортифікації влаштовані на плато правого берега р. Оріль, поблизу її витоків.

На сьогодні збереженість фортеці добра. Фортифікації в плані являють собою захищений за системою рів-вал квадрат, який – з урахуванням фортифікаційних елементів – складає розміри близько 230 × 230 м. Прохід до внутрішнього дворища фортеці влаштований в північній експозиції укріплення. Південно-східна та південно-західна куртини додатково захищені рavelінами. На кутах периметру збудовані bastіони. Простежується занижений рівень денної по-

верхні відносно основного майданчика внутрішнього дворища з внутрішньої сторони валів, в периметрі bastіонів та в центральній частині фортеці. Дворище становить площу більше 1,5 га.

На території фортеці облаштований технологічний пункт, пов'язаний з видобутком газу.

Фортеця Святої Параскеви (при Єсеневиx буераках) розташована за 0,8 км на захід від с. Парасковія Кегичівського р-ну Харківської обл. (рис. 5). У топографічному відношенні фортифікації влаштовані на плато правого берега р. Берестова.

Між фортом і заплавою річки збереглася ділянка лінії укріплень з влаштованими на ній реданами.

Рис. 6. Фортеця Святого Іоанна, вигляд з заходу

На сьогодні збереженість фортеці добра. Фортифікації в плані являють собою захищений за системою рів—вал квадрат, який — з урахуванням фортифікаційних елементів — складає розміри близько 230 × 230 м. Прохід до внутрішнього дворища фортеці влаштований в північно-східній експозиції укріплення. Південно-східна та південно-західна куртини додатково захищені рavelінами. На кутах периметру збудовані бастіони. Простежується занижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика внутрішнього дворища з внутрішньої сторони валів, в периметрі бастіонів та в центральній частині фортеці. Дворище становить площу більше 1,5 га.

Дворище засаджене деревами.

Фортеця Святого Іоанна розташована за 2 км на схід від с. Іванівське (до 2016 р. — Октябрське) Красноградського р-ну Харківської обл. (рис. 6). У топографічному відношенні фортифікації влаштовані на плато межиріччя річок Берестовенька та Берестова, поблизу впадіння останньої, що являло собою допоміжну перепону на підступах супротивника.

Від форту в західному і в північно-східному напрямках збереглися ділянки лінії укріплень з влаштованими на них реданами.

На сьогодні збереженість фортеці добра. Фортифікації в плані являють собою захищений за системою рів—вал квадрат, який — з урахуванням фортифікаційних елементів — складає розміри близько 230 × 230 м. Прохід до внутрішнього дворища фортеці влаштований в північно-західній експозиції укріплення. Південно-східна та південно-західна куртини допоміжно захищені рavelінами. На кутах периметру збудовані бастіони. Простежується занижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика внутрішнього дворища з внутрішньої сторони валів, в периметрі бастіонів та в центральній частині фортеці. Дворище становить площу більше 1,5 га.

Фортеці Української лінії, як ми можемо спостерігати, намагались влаштувати на відстані 20—30 км одна від одної, що відповідало пробігові коня на максимальному ході. При нагоді використовувались захисні можливості місцевості. На особливо небезпечних відносно штурму напрямках куртини допоміжно прикривалися рavelінами. Планувальна структура та профілювання оборонних споруд були виконані за системою фортифікації Вобана. Розміри фортець загалом були близькими одна до одної і їх внутрішня захищена площа коливалась в межах 1,2—1,5 га.

І. Сніжко, Л. Бабенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА

Експедиція Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова продовжила дослідження пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка Ізюмського р-ну Харківської обл. Пам'ятка розташована на мисі, що є високою горизонтальною терасою, при впадінні в р. Сіверський Донець невеличкої правої притоки р. Суха Кам'янка (рис. 1: А). Стоянку відкрито під час розвідок 2004 р., загальна розкопана площа становить 182 м², колекція крем'яних артефактів налічує близько 9 тис. предметів.

Культурний шар визначається рівнем поширення знахідок, розтягнутий по вертикалі, не має специфічного забарвлення, представлений розщепленим кременем, фрагментами кісток тварин, дрібними шматочками вохри. Найбільша концентрація

знахідок спостерігається частково в темно-коричневому, світло-коричневому та жовтувато-палевому суглинку, окремі артефакти зустрічаються також в гумусовому горизонті та в типовому лесі. На ділянках, де можна простежити рівень первинного відкладання знахідок, він корелюється з жовтувато-палевим суглинком, що відноситься до верхньопричорноморського підгоризонту. У цьогогорічному розкопі біля південної стінки зафіксовано межу, де культурний шар було знищено оранкою. За результатами попередніх спостережень, давня денна поверхня мала крутіший схил в бік річок Сіверський Донець та Суха Кам'янка, у порівнянні з сучасним рельєфом.

Крем'яні знахідки мають добрий стан збереженості, не обкатані, поверхня вкрита